ISSN 2654-2366

Archive

Archive Offprint

ARCHIVE

Open Access Scientific Journal

ISSN 2654-2366

Volume 16 – 2020 Offprint

Volume No: Archive Volume 16, 2020
Editor: K. Kalogeropoulos
Date: 1 May 2020

Cite as: Καλογερόπουλος, Κ. 2020. “Η θρησκεία και η λατρεία στο αρχαιολογικό πλαίσιο.” *Archive,* 16, σσ. 40-57.

Η θρησκεία και η λατρεία στο αρχαιολογικό πλαίσιο

Λέξεις-κλειδιά: *agency*, *αρχαιολογική ερμηνεία*, *αρχαιολογική μεθοδολογία*, *αρχαιολογικό πλαίσιο*, *θρησκεία*, *ιερός τόπος*, *τελετουργία*, *υλικός πολιτισμός*, *υλικότητα*, *υλοποίηση του πνευματικού*

Κ. Καλογερόπουλος, Δρ. Πανεπιστημίου Αιγαίου:

Abstract

According to Rowan (2010) study of religion and ritual in the archaeological context is usually related to research into the "world religions" especially those with sacred texts and iconographic framework. A new form of archaeological approach focuses on the understanding of the material forms of religion, through the combination of multiple perspectives and different methodological approaches. Modern archaeological research on religion can be based on three factors. One is the timeless human need for imaging and materializing the Divine. The second relates to ritual activity, which has also left its traces in the archaeological archive. The third relates to space and refers to buildings intended for religious ritual activity or uncreated, ideological sacred spaces that are methodologically integrated in landscape archeology. Archaeological understanding of complex cultural phenomena, such as religion and ritual and the formation of "sacred sites" in different cultural systems is directly related to the research of a particular culture or region and depends from locality. Using a variety of strategies applied in different regions and time periods, archaeologists can show that archaeological study of religion and ritual is possible, methodologically and theoretically.

Η μελέτη της θρησκείας και της τελετουργίας στο αρχαιολογικό πλαίσιο σχετίζεται συνήθως με έρευνα στις «θρησκείες του κόσμου», ιδιαίτερα εκείνες που διαθέτουν *ιερά κείμενα* και εικονογραφικό πλαίσιο. Μια νέα μορφή αρχαιολογικής προσέγγισης στρέφει το ενδιαφέρον προς την κατεύθυνση της κατανόησης των υλικών μορφών της θρησκείας, μέσω του συνδυασμού πολλαπλών προοπτικών και διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Χρησιμοποιώντας μια ποικιλία από στρατηγικές εφαρμοσμένες σε διαφορετικές περιοχές και χρονικές περιόδους, οι αρχαιολόγοι μπορούν να δείξουν ότι η αρχαιολογική μελέτη της θρησκείας και της τελετουργίας είναι δυνατή, μεθοδολογικά και θεωρητικά.

Η σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα για τη θρησκεία μπορεί να στηριχθεί σε τρεις παράγοντες. Ο πρώτος είναι η διαχρονική ανθρώπινη ανάγκη απεικόνισης και υλοποίησης του θείου, για το οποίο υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες στο αρχαιολογικό αρχείο. Ο δεύτερος σχετίζεται με την τελετουργική δραστηριότητα, που επίσης έχει αφήσει τα ίχνη της στα αρχαιολογικά τεκμήρια. Ο τρίτος σχετίζεται με τον χώρο και αφορά σε κτήρια προορισμένα για θρησκευτική τελετουργική δραστηριότητα ή άκτιστους, ιδεατούς ιερούς χώρους, ενταγμένους μεθοδολογικά στην αρχαιολογία τοπίου. Η κριτική αποτίμηση της βιβλιογραφίας και η αυξανόμενη συχνότητα επιστημονικών συνεδρίων, η έκδοση τόμων και σχολίων επί του θέματος στην πρόσφατη αρχαιολογική λογοτεχνία υποδεικνύουν μια τάση ανανεωμένης κριτικής έρευνας και

επανεξέτασης του ζητήματος της θρησκείας υπό την οπτική γωνία της αρχαιολογικής μαρτυρίας1.

Συνεπώς, είναι απαραίτητη η ανάπτυξη ισχυρών αρχαιολογικών θεωρητικών δομών για τη μελέτη της θρησκείας. Πολλά στοιχεία της καθημερινής ζωής είναι πιθανώς συνυφασμένα με τη θρησκεία, εκτός από το τυπικά αναγνωρισμένο ταφικό πλαίσιο και το πλαίσιο λειτουργίας των ιερών τόπων. Η απόθεση ανθρώπινων υπολειμμάτων, για παράδειγμα, περιλαμβάνει κάποιο είδος τελετουργίας, συχνά διαβατήριας, όπως είναι η προετοιμασία του σώματος για την ταφή2, θέμα για το οποίο υπάρχει διαθέσιμη αρκετή βιβλιογραφία3. Οι ταφικές πεποιθήσεις και πρακτικές, όμως, δεν αντιστοιχούν στο σύνολο της θρησκευτικής πρακτικής, ούτε είναι μοναδικός λόγος ύπαρξης των θρησκειών η ανθρώπινη ανάγκη ενασχόλησης με τον θάνατο. Επίσης, οι διαφορετικοί τόποι στους οποίους λαμβάνουν χώρα τελετουργικές δραστηριότητες δεν αποκλείουν περαιτέρω κοσμικές δραστηριότητες και αντίστροφα4, γεγονός που αφήνει πολύ χώρο διαθέσιμο για αρχαιολογική έρευνα και ερμηνεία.

Κριτική αποτίμηση της αρχαιολογικής βιβλιογραφίας

Αποτιμώντας βιβλιογραφικά την άποψη των αρχαιολόγων διαπιστώνεται, τουλάχιστον μέχρι και τα τέλη του 20 αι., σχετική αδιαφορία για το ζήτημα της θρησκείας.

Στο βιβλίο του Bogucki (1999) *The Origins of Human Society* αναπτύσσεται η οπτική γωνία της ιδιοτέλειας ως διαμεσολαβητικός παράγοντας πίσω από την προϊστορία. Η θρησκεία παρουσιάζεται ως υποκατηγορία της ιδεολογίας, ενώ η τελετουργία παρουσιάζεται ως διακριτή κατηγορία. Η κοινωνική οργάνωση, η ανισότητα, οι ελίτ και τα συστήματα εξουσίας αναπτύσσονται επαρκώς, αλλά η θρησκεία μειώνεται σε ένα φαινομενικά μικρό και σχετικά αδιάφορο ιδεολογικό στοιχείο για την αρχαιολογική έρευνα στον τομέα της τελετουργίας.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται, ο Robert Wenke (1990) με το *Patterns in Prehistory*, ο οποίος, αν και αναγνωρίζει ότι θα πρέπει να διερευνήσουμε «*το υψηλότερο επίπεδο των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων των λαών και των κοινωνικών οντοτήτων*»5, εκτός από μια σύντομη εξέταση των επιπτώσεων του Δαρβινισμού στη θρησκεία, δεν ασχολείται πραγματικά με τη θρησκεία, τις ιδέες, ή ακόμα και τις ιδεολογίες ως παράγοντες που διαμορφώνουν το παρελθόν. Και πάλι δίνεται προτεραιότητα στην τεχνολογία, το περιβάλλον, την δημογραφία και την οικονομία.

Ο Greene (2002) στο *Archaeology: An Introduction* δεν επιχειρεί ανάλυση για την τελετουργία και τη θρησκεία με αποτέλεσμα να παρατηρείται εμφανές κενό στο αρχαιολογικό ερευνητικό πλαίσιο. Στο πλαίσιο της συζήτησης για την αρχαιολογική θεωρία εκτιμά την εθνικότητα και το φύλο ως μεταβλητές ζωτικής σημασίας για την ταυτότητα, αλλά η θρησκεία παραμένει απούσα. Στο συνολικό έργο του απλά περιλαμβάνονται ορισμένα στοιχεία6, όπως, για παράδειγμα, μια σύνοψη της συζήτησης γύρω από την ερμηνεία των νεολιθικών μνημείων τύπου *henge*, όπου θέτει το ζήτημα των φιλοσοφικών, ανθρωπολογικών και κοινωνιολογικών προσεγγίσεων που απασχολούν τους αρχαιολόγους για τη διερεύνηση της ετερότητας,

[1] Barrowclough και Malone 2007. Fogelin 2007. Insoll 2004α και β. Kyriakidis 2007. Whitley και Hays-Gilpin 2008
[2] Bell 1997, 174
[3] Laneri 2007. Pearson 2001. Tarlow 1999. Williams *et al.* 2005
[4] Kyriakidis 2007, 17.
[5] Wenke 1990, 311.
[6] Greene 2002, 255.

παραμένοντας ωστόσο διστακτικός να συμπεριλάβει σε αυτήν την αρχαιολογική έρευνα για τη νεολιθική θρησκεία[7].

Παρόμοια περίπτωση είναι το *Archaeology: The Basics* του Clive Gamble (2001). Προλογίζοντας στο βιβλίο του, βέβαια, ο Gamble αναφέρει ότι δεν κάνει προσπάθεια για ολοκληρωμένη κάλυψη των ζητημάτων[8], ωστόσο θα μπορούσε να προτείνει τη θρησκεία ως βασικό στοιχείο διερεύνησης από μέρους των αρχαιολόγων. Ο μελετητής διατυπώνει τις διαφορετικές πτυχές της ερμηνείας του παρελθόντος, αλλά η απουσία της θρησκείας είναι εμφανής στο πλαίσιο της αρχαιολογικής έρευνας για την «ταυτότητα». Θεωρεί μεν ότι η ταυτότητα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως ένα «σύνολο επικαλυπτόμενων πεδίων»[9], αλλά η θρησκεία απουσιάζει από αυτά , όπως απουσιάζει και το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν να καθοριστούν οι μεταβλητές της ταυτότητας, παράλληλα με την εθνικότητα, τον εθνικισμό ή το φύλο.

Η αρχαιολογική έρευνα της θρησκείας στο πλαίσιο της διαδικαστικής αρχαιολογίας περιλαμβάνεται στο *Archaeology* του D.H. Thomas (1998). Ο Thomas περιλαμβάνει τη θρησκεία στην αρχαιολογία του ανθρώπινου νου (δηλαδή υπό την αιγίδα των γνωστικών προσεγγίσεων). Αν και η βασική προϋπόθεση της γνωστικής διαδικασίας έχει υποστεί σημαντική κριτική και η έμφαση στην ανάλυση της «τελετουργικής συμπεριφοράς του παρελθόντος» ως «σημαντική συμβολή της αρχαιολογίας στην μελέτη της θρησκείας» δεν τυγχάνει γενικής αποδοχής, όπως και ο ορισμός του για τη θρησκεία, τουλάχιστον η θρησκεία αναγνωρίζεται στα πλαίσια της αρχαιολογικής έρευνας.

Παρόμοια, οι Renfrew και Bahn στο *Archaeology: Theories, Methods, and Practice* (2000) αναγνωρίζουν πλήρως τη θρησκεία ως προσεγγίσιμη στα πλαίσια του αρχαιολογικού αρχείου. Το πλαίσιο παραμένει η γνωστική αρχαιολογική οπτική και στη συγκεκριμένη περίπτωση προέρχεται κατά κύριο λόγο από την προσέγγιση του Renfrew στην αρχαιολογία της λατρείας και της θρησκείας, η οποία μπορεί επίσης έχει υποστεί σχετική κριτική. Ωστόσο, για μια ακόμη φορά η θρησκεία είναι παρούσα.

Σε αυτό το σημείο χρειάζεται να σημειώσουμε για λόγους δεοντολογίας ότι η κριτική αποτίμηση της βιβλιογραφίας δεν στρέφεται αποκλειστικά στον Gamble, τον Wenke, τον Bogucki ή τον Greene και πιθανώς στα εισαγωγικά κατά κύριο λόγο κείμενά τους δεν είναι δυνατή η πλήρης διερεύνηση του θέματος. Ωστόσο, η σύντομη αυτή επισκόπηση υποδεικνύει το αυτονόητο. Ένα μεγάλο μέρος της αρχαιολογικής κοινότητας έχει σχεδόν παραμελήσει το αρχαιολογικό πλαίσιο διερεύνησης της θρησκείας, τόσο σε θεωρητικό όσο και μεθοδολογικό επίπεδο μέχρι σήμερα. Συνεπώς, χρειάζεται να ξεκινήσει ο διάλογος για τη θεωρία και τη μεθοδολογία της αρχαιολογίας των θρησκειών.

Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, τείνει να αναγνωριστεί η σημασία της αρχαιολογικής μαρτυρίας για την καλύτερη κατανόηση της αρχαίας ελληνικής θρησκείας. Σε αυτό αποσκοπούσε και το «12ο Διεθνές Συμπόσιο του CIERGA με θέμα «Αρχαιολογία και αρχαία ελληνική θρησκεία: Νέα ευρήματα, νέες προοπτικές και διάδοση της πληροφόρησης» που έγινε στο Δίον το 2009.

Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται δημοσιεύσεις όπως αυτή του W. Keane, στην οποία προτείνεται η αναδιαπραγμάτευση της σχέσης μεταξύ της υλικότητας της θρησκευτικής δραστηριότητας και της ιδέας της θρησκείας *per se*[10]. Τη στροφή προς τη θεώρηση της

[7] Greene 2002, 53-59.
[8] Gamble 2001 xiii
[9] Gamble 2001. 206.
[10] Keane 2008. 110-127.

υλικότητας της θρησκευτικής δραστηριότητας εντοπίζει και ο Insoll (2011)11, όπως και ο Rowan (2012), που ανακαλύπτει ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον για την αρχαιολογική διερεύνηση της θρησκείας, υποδεικνύοντας παράλληλα πώς η αρχαιολογική μελέτη της αρχαίας θρησκείας και τελετουργίας είναι μεθοδολογικά και θεωρητικά έγκυρη12. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με την αρχαιολογική διερεύνηση της θρησκείας παρουσιάζει ο συλλογικός τόμος *Cult Material. From Archaeological Deposits to Interpretation of Early Greek Religion*, σε επιμέλεια των Pakkanen και Bocher (2015) σχετικά με την κατανόηση της τελετουργίας, της λατρείας και της θρησκείας στο αρχαιολογικό πλαίσιο13.

Η έρευνα: θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία

Βάσει των παραπάνω, θα μπορούσε να πει κανείς πως χρειάζεται ανανέωση του ερευνητικού ενδιαφέροντος για την αρχαιολογία της θρησκείας, καθώς οι αρχικές προσεγγίσεις της διαδικαστικής αρχαιολογίας δεν διερεύνησαν γενικά το πώς θα μπορούσε να προωθήσει η αρχαιολογία την κατανόηση της αρχαιολογικής μαρτυρίας στην έρευνα για τη θρησκεία. Οι πρώτοι εκπρόσωποι της διαδικαστικής αρχαιολογίας αγνόησαν τη θρησκεία ως *επιφαινόμενο*, στρεφόμενοι στο ιδεατό πλαίσιο της παλαιοψυχολογίας14. Παρά την αρχική παράλειψη της θρησκείας και της τελετουργίας, οι περιεκτικότερες θεωρητικές προοπτικές της μεταδιαδικαστικής αρχαιολογίας, όπως η αναγνώριση του υποκειμενικού ρόλου του αρχαιολόγου και του ρόλου της νοηματοδοτημένης δράσης (agency), ενθάρρυναν τη διαμόρφωση νέων αρχαιολογικών πλαισίων (contexts)15. Προσφάτως, η μετατόπιση της εστίασης είναι εμφανής και η θρησκεία, όπως και η τελετουργία, ενσωματώνεται συχνά στην αρχαιολογική έρευνα.

Ζητήματα που σχετίζονται με «υλοποίηση της πνευματικότητας» είναι θεμελιώδη στη σύγχρονη ακαδημαϊκή έρευνα εν γένει16. Η καθιερωμένη μελέτη του υλικού πολιτισμού δεν είναι ισοδύναμη με την κατανόηση της υλικότητας (materiality). Οι έρευνες για την «υλικότητα» ξεκινώντας από τις εμπειρικές αναλύσεις της μορφής των τεχνέργων, τα υλικά και την κατασκευή, εστιάζουν στις σχέσεις μεταξύ του κοινωνικού και του υλικού, διαμορφώνοντας έτσι ένα νέο μεθοδολογικό εργαλείο. Ο πρωταρχικός στόχος εδώ είναι η διερεύνηση των πολιτιστικών σχέσεων πίσω από τα υλικά αντικείμενα και στην παραδοσιακή αντίληψη ότι οι άνθρωποι είναι ενεργά υποκείμενα και τα τέχνεργα παθητικά αντικείμενα17.

Ο υλικός πολιτισμός αναγνωρίζεται πλέον ως θεμελιώδης για την έρευνα της νοηματοδοτημένης δράσης (agency). Οποιαδήποτε κατανόησή μας για το παρελθόν είτε πρόκειται για την κοινωνική δύναμη, την ιδεολογία ή τη θρησκεία, πρέπει να στηρίζεται στην «υλικότητα» της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας. Εθνογραφικά δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε τα συστήματα συγγένειας, τις οικονομικές σχέσεις ή τη θρησκεία, θεωρητικές

[11] Insoll 2011, 1-7.
[12] Rowan 2012, 1-10.
[13] Pakkanen and Bocher, 2015.
[14] Binford 1965, 204 και Fritz 1978, 38.
[15] Hodder 1992, 245.
[16] Appadurai 1986. Keane 2008a. Kopytoff 1986. Miller 2005.
[17] Gosden 2005, 194.

δηλαδή κατασκευές, χωρίς τη σύνδεσή τους με τον υλικό πολιτισμό18, επειδή είναι ο υλικός πολιτισμός που δημιουργεί κοινωνικές σχέσεις και επιτρέπει την παραγωγή νοήματος19.

Η τελετουργία και η θρησκεία δεν διαχωρίζονται, ούτε η τελετουργία είναι περισσότερο απτή και διερευνήσιμη από τη θρησκεία. Ο Fogelin (2007) περιγράφει αυτή τη διαλεκτική ένταση ανάμεσα στις παραδοσιακές και τις νεότερες αντιλήψεις για τη θρησκεία και την τελετουργία. Σημειώνει ότι ενώ οι μελετητές που τονίζουν τα δομικά στοιχεία της θρησκείας αναδεικνύουν τις συμβολικές πτυχές της τελετουργίας, εκείνοι που ενδιαφέρονται για την τελετουργική πρακτική επικεντρώνονται στην κατανόηση των τελετουργικών εμπειριών και δράσεων του παρελθόντος μέσω του αρχαιολογικού αρχείου20. Δίνοντας έμφαση οι αρχαιολόγοι στην «πράξη» διαμορφώνουν μια προσέγγιση που τονίζει την ανθρώπινη δράση στην τελετουργία. Αναμφισβήτητα, η έμφαση στην τελετουργική παράσταση και την πρακτική αντί της θεωρητικής κατασκευής, σε συνδυασμό με την έμφαση στην ενεργό «νοηματοδοτημένη δράση» είναι ένα θετικό μεθοδολογικό βήμα, που αναφέρεται συνήθως ως «υλική προσέγγιση στην τελετουργική πράξη»21.

Ζητήματα ειδικού ερευνητικού ενδιαφέροντος

Α. Ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη περίπτωση παρουσιάζει η διαμόρφωση δημόσιου διαλόγου μέσω επιστημονικών συνεδρίων με έμφαση στη σύνδεση της αρχαιολογικής μαρτυρίας με ευρύτερες θεωρητικές δομές, μια «μέση θεωρία», δηλαδή, που συνδέει τον υλικό πολιτισμό με την ευρύτερη θεωρία ή θεωρίες για τη θρησκεία και την τελετουργία. Υποδεικνύοντας την «υλικότητα» των τοπικών πεποιθήσεων και πρακτικών εξάγονται συμπεράσματα προσβάσιμα από ένα μεγαλύτερο ακροατήριο στην επιστημονική κοινότητα, διαμορφώνοντας μια ευκαιρία για ανοικτό διάλογο και κριτική.

Β. Η «υλοποίηση του πνευματικού» εστιάζει στην κατανόηση της θρησκείας και της τελετουργικής πρακτικής μέσω του υλικού πολιτισμού. Η ανάλυση των τελετουργικών τεχνέργων, η συσχέτισή τους με την εξειδικευμένη ιερατική γνώση (αρχαιολογία του απόρρητου), ο ρόλος των μετάλλων στην τελετουργική πρακτική, η συσχέτισή τους με τη θρησκευτική και την πολιτική δύναμη, φέρνουν στο προσκήνιο την ανάγκη κατανόησης της σημασίας της τεχνολογίας -τοπικής ή ευρύτερης- για τη θρησκεία και την τελετουργική πρακτική.

Γ. Η έρευνα για τον ιερό τόπο -κτιστό ή ιδεατό- είναι αναγκαία για την κατανόηση της πολύσημης παρουσίας του σε δημόσιες καλλιτεχνικές παραστάσεις. Η κατασκευή του ιερού χώρου ήταν στενά συνδεδεμένη με τον φυσικό κόσμο και το δομημένο ιερό περιβάλλον αντανακλούσε μια προσπάθεια εξασφάλισης της εμπλοκής και της συμμετοχής των πατρογονικών δυνάμεων στη διαμόρφωση των αρχαίων πολιτισμών. Από αυτή την άποψη καθίσταται σημαντική η μελέτη και η έρευνα σε τοπικό επίπεδο για τους ιερούς τόπους, όπως αποτυπώνονται σε μνημειακές κατασκευές ή ιδεατούς ιερούς τόπους, όπως απεικονίζονται σε παραστάσεις αγγείων ή σε γλυπτικούς διακόσμους.

Τα παραπάνω ζητήματα ειδικού ενδιαφέροντος, καθώς και άλλα γενικότερου, κατάλληλα αναπτυγμένα σε επιστημονικά συνέδρια για την παραγωγή δημόσιου διαλόγου, προσφέρουν

[18] Walker και Schiffer 2006, 70.
[19] Keane 2008β, 230.
[20] Fogelin 2007, 56.
[21] Mitchell 2007, 336.

αδιαμφισβήτητα νεότερο υλικό για την κατανόηση της θρησκείας και της τελετουργίας σε μια σύγχρονη ακαδημαϊκή προοπτική.

Η αρχαιολογική κατανόηση τέτοιων σύνθετων πολιτιστικών φαινομένων, όπως είναι η θρησκεία και η τελετουργία και η διαμόρφωση «ιερών τόπων» σε διαφορετικά πολιτισμικά συστήματα, δεν είναι πλήρης ούτε μπορεί να εφαρμοστεί ως γενικό ερμηνευτικό πλαίσιο σε θεωρητικές κατασκευές. Υπό αυτή την οπτική γωνία η αρχαιολογική έρευνα για τη θρησκεία συσχετίζεται άμεσα με την έρευνα ενός συγκεκριμένου πολιτισμού ή περιοχής. Το τοπικό πολιτισμικό πλαίσιο είναι παράγοντας κλειδί για την αρχαιολογική ερμηνεία. Σε ορισμένες περιπτώσεις το τοπικό πολιτισμικό πλαίσιο ερμηνεύεται μέσω *ιερών κειμένων*, άλλοτε μέσω γνωστών *σαμανικών* ή *εκστατικών εμπειριών*, άλλοτε μέσω *λατρευτικών πρακτικών*, άλλοτε μέσω της κατανόησής μας για την εξειδικευμένη χρήση των *τεχνέργων*, ειδικά για τις λατρευτικές πρακτικές της προϊστορίας. Σε αυτό το πλαίσιο έχει ιδιαίτερη σημασία η κατανόηση του τοπικού αρχαιολογικού αρχείου και η αρχαιολογική έρευνα σε περιοχές με εμφανείς ομοιότητες λατρευτικής πρακτικής, πριν την εξαγωγή συμπερασμάτων και την παραγωγή γενικευμένων θεωρητικών ερμηνευτικών κατασκευών.

Βιβλιογραφία

Appadurai, A. (ed.) 1986, *The Social Life of Things*. Cambridge: Cambridge University Press.

Barrowclough, D.A., Malone, C. (eds.) 2007, *Cult in Context: Reconsidering Ritual in Archaeology,* Oxford: Oxbow.

Bodley, J.H. 2001,The Origins of Human Society (review), *Journal of World History,* 12(2), 447-450.

Fogelin, L. 2007, The Archaeology of Religious Ritual, *Annual Review of Anthropology* 36, 55-71.

Fritz, J. 1978. Paleopsychology Today: Ideational Systems and Human Adaptation in Prehistory. In Redman, C. (ed.), *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating,* (37-60), New York: Academic Press.

Gamble, C. 2001, *Archaeology. The Basics,* London: Routledge.

Greene, K. 2002, *Archaeology: An Introduction*. London: Routledge.

Gosden, C. 2005, What Do Objects Want? *Journal of Archaeological Method and Theory* 12(3), 193-211.

Insoll, T. 2004a. *Archaeology, Ritual, Religion*, London: Routledge.

Insoll, T. 2004b. Are Archaeologists Afraid of Gods? Some Thoughts on Archaeology and Religion. In Insoll, T. (ed.) *Belief in the Past*, (1-6), Oxford: Archaeopress.

Insoll, T. 2011, Introduction: Ritual and Religion in Archaeological Perspective. In Insoll, T. (ed.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, (1-7), Oxford: Oxford University Press.

Keane, W. 2008a, The evidence of the senses and the materiality of religion. In: Engelke M. (ed.), *The objects of evidence: anthropological approaches to the production of knowledge*, (Journal of the Royal Anthropological Institute, vol. 14, suppl.1), 110-127.

Kindt, J. 2011. Ancient Greece. In Insoll, T. (ed.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, (696-709), Oxford: Oxford University Press.

Kopytoff, I.1986, The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process. In Appadurai, A. (ed.) *The Social Life of Things*, (64-91), Cambridge: Cambridge University Press.

Kyriakidis, E. (ed.) 2007, *The Archaeology of Ritual*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.

Miller, D. 2005, *Materiality*. Durham, NC: Duke University Press.

Mitchell, J.P. 2007, Towards an Archaeology of Performance. In David A. Barrowclough, D.A., Malone, C. (eds.) *Cult in Context: Reconsidering Ritual in Archaeology*, (336–339). Oxford: Oxbow.

Pakkanen, P., Bocher, S. (eds.), 2015*, Cult Material. From Archaeological Deposits to Interpretation of Early Greek Religion,* Helsinki: Finnish Institute at Athens.

Preucel, R. and Hodder, I. 1996, *Contemporary Archaeology in Theory*. Oxford: Blackwell.

Renfrew, C. 2007, The archaeology of ritual, of cult, and of religion. In E. Kyriakidis (ed.), *The Archaeology of Ritual*, (109-122), Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, University of California.

Rowan, Y.M. 2012, Beyond Belief: The Archaeology of Religion and Ritual, *Archeological Papers of the American Association*, 21(1), 1-10.

Voutyras, E. 2009, Archaeology and Ancient Greek Religion, in *12th CIERGA International Symposium* (Dion, 24-26 / 9/2009), *Archaeology and Art online.*

Wenke, R. 1990, *Patterns in Prehistory*, Oxford: Oxford University Press.

Whitley, D.S., Hays-Gilpin, K. 2008, *Belief in the Past: Theoretical Approaches to the Archaeology of Religion*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

ARCHIVE ISSN 2654-2366 EBE/NLG